

ISSN 2710-1371

Қазақ тарихы

электронды журналы

Electronic journal of
Kazakh history

№ 1(181) 2024

«History and Culture» ЖШС

ҚАЗАҚ ТАРИХЫ KAZAKH HISTORY

ЭЛЕКТРОНДЫ ЖУРНАЛЫ
№1 (181) 2024

ELECTRONIC JOURNAL
№1 (181) 2024

Құрылтай және баспагер:

«History and Culture» ЖШС. Алматы, Қазақстан.

ҚР Байланыс және ақпарат министрлігінің Ақпараттар мен архивтер комитетінің мерзімді баспасөз басылымын және (немесе) ақпараттық агенттікті есепке қою туралы 02.11. 2023 жылғы № KZ 38RBZ00041763 куәлігі берілген.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

Founder and publisher:

"History and Culture" LLP, Almaty, Kazakhstan

Periodic press publication of the Information and Archives Committee of the Republic of Kazakhstan on communication and information and (but) on registration of information agencies 02.11. Certificate No. KZ 38RBZ00041763 dated 2023 was issued.

Published 4 times a year
(March, June, September, December)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕСІ

Бас редактор – Жұматаев Ринат Серикович – Phd, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ археология, этнология және музеология кафедрасы (Қазақстан)

Бас редактордың орынбасары – жауапты редактор

Ногайбаева Мендигүл Сағатовна – т.ғ.к., қауымд. профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры м.а. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Ангела Шоттенхаммер – тарихшы синолог, т.ғ.д., KU Leven университеті (Бельгия)

Бабақұмар Қинаятұлы – этнограф, т.ғ.к., Дебрецен университеті (Венгрия)

Эврим Олчер – этнограф, PhD, Қажы Байрам Вели университеті (Түркия)

Алтымышева Зухра Америкеруловна – тарихшы, Phd, «Манас» Қырғыз-Түрік университеті (Қырғызстан)

Байғабатова Назгуль Қажымуратовна – этнограф, т.ғ.к., I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті (Қазақстан)

Ақымбек Ералы – Phd, археолог. Ә. Марғұлан атындағы Археология институты (Қазақстан)

Кенжаева Наргиза Соатумуниновна – тарихшы, Phd, Шыршық мемлекеттік университетінің Репрессия құрбандарын еске сақтау музейі (Өзбекстан)

Ильсоева Зибегүл Сулейменовна – тарихшы-шығыстанушы, т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-ның қауымдастырылған профессоры (Қазақстан)

Сайлаубай Ерлан Ерназарұлы – археолог, т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Елтану» ғылыми-зерттеу орталығының директоры (Қазақстан)

Бесетаев Бауыржан – археолог. әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан)

Намен Абай – Phd, археолог. Назарбаев университеті (Қазақстан)

Бабабеков Акбар Давурбаевич – Phd, этнограф. Ұлықбек мырза атындағы Өзбекстан ұлттық университеті (Өзбекстан)

Гурсой Музаффер – Phd, археолог. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан)

Жетпісбай Нұржан Ықсанұлы – Phd, тарихшы. III. III. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

EDITORIAL COUNCIL

Editor-in-chief – Zhumatayev Rinat – Phd, Al-Farabi Kazakh National University, Department of Archaeology, Ethnology and Museology (Kazakhstan)

Deputy editor-in-chief – executive editor – Nogaibayeva Mendigul – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Department of History of Kazakhstan (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Angela Schottenhammer – Full Professor of Chinese Middle Period & Early Modern World History at KU Leuven (Belgium)

Babakumar Kinayatuly – Ethnographer, Candidate of Historical Sciences, University of Debrecen (Hungary)

Evrin Ölçer Özünel – Ethnographer, PhD, Associate Professor, Ankara Haji Bayram Veli University (Türkiye)

Altymysheva Zuhra – Historian, Phd, Kyrgyz-Turkish "Manas" University (Kyrgyzstan)

Baigabatova Nazgul – Ethnographer, Candidate of Historical Sciences, Zhetisu University (Kazakhstan)

Akymbek Eraly – Phd, Archaeologist. Margulan Institute of Archeology (Kazakhstan)

Kenzhaeva Nargiza – Historian, PhD, Chirchik State Pedagogical University, Memorial Museum of Victims of Repression (Uzbekistan)

Ilyasova Zibagul – Historian-Orientalist, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Saylaubay Yerlan – Archaeologist, Candidate of Historical Sciences, Director of the Research Center "Eltanu" of Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Besetaev Baurzhan – Archaeologist, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Namen Abay – Phd, Archaeologist. Nazarbayev University (Kazakhstan)

Bababekov Akbar – Phd, ethnographer. National University of Uzbekistan (Uzbekistan)

Gursoi Muzaffer – PhD, Archaeologist. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University. (Kazakhstan)

Zhetpisbai Nurzhan – Phd, Historian. Institute of History and Ethnology named after Sh.Sh. Ualikhanov. (Kazakhstan)

Журналда тарих ғылымының келесі бағыттары бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих (ежелгі, ортағасырлар, жаңа және қазіргі заман), археология, деректану және тарихнама, этнология, антропология.

Жарияланым тілдері: қазақ, ағылшын. 1993 жылдан бастап шығады

Scientific works are published in the journal in the following areas of historical science: history (ancient, medieval, new and modern), archeology, source studies and historiography, ethnology, anthropology.

Publication languages: Kazakh, English. Founded in 1993.

Редакциямен баспаның мекен-жайы:
050040 Көктем-4 ы/а, 13-үй, 19 п.
Қазақстан Республикасы, Алматы қ., ***

«History and Culture» ЖШС. Тел.: 87076787670.
e-mail: qazaqtarihyjournal@gmail.com
Журнал сайты: <https://journal.historyculture.kz/index.php/journals>

Address of the editorial office:
050040 microdistrict Koktem-2, no. 13, apt. 19.
Almaty, Republic of Kazakhstan

"History and Culture" LLP. Tel.:87076787670.
e-mail: qazaqtarihyjournal@gmail.com
Journal site: <https://journal.historyculture.kz/index.php/journals>

Т.Ә. Төлебаев¹, Г.Е. Абикенова²

¹Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы
Қаз ҰУ, Қазақстан, Алматы, e-mail: tur-07@mail.ru

²Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған теңестірілген
Профессор, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қазақстан, Алматы, e-mail: agulzhazira@mail.ru

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ БАСПАНАЛАРЫ ОРЫС ЗЕРТТЕУШІЛЕРІНІҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ (XIX ғасырдың соңы)

Аңдатпа. Адамзат пайда болған кездерден бері оның өмірінде басына қалқа болып, жеке немесе отбасылық тұтыныста болған тұрғын-жайлар маңызды орын алып келеді. Материалдық мәдениеттің құрамдас бөлігіне айналған тұрғын-жай немесе баспаналар алғашқы қауымдық қоғам кезеңіндегі үңгірлерден бастап, жер үстіндегі қарапайым күркелерден тұрды және біртіндеп әр аймақта әртүрлі қалыптасу мен даму кезеңдерін бастан өткерді. Адамзат баласы табиғи ортаға бейімделу барысында жер бедерінің ыңғайына қарай өздеріне лайықтап тұрғын-жайларды салып отырды. Аз зерттелген мәселенің бірі түркі халықтарының баспанасының тарихы болып табылады. Олардың қатарында көшпелі өмір салтына негізделген жасалған қазақ халқының киіз үйі де бар. Қоршаған ортаның ыңғайына қарай қазақтың көшпелі мал шаруашылығының өрісі мен қоныстары жылдың төрт маусымына қарай қыстау, көктеу, жайлау және күзеу деп төртке бөлінді. Әдетте көктеу мен күзеу бір орында болса, ал қыстауда малшылар құйма кесектен немесе соқпа тамнан немесе тастан қаланған үйлерде қоныстанды. Ал орманды өңірлерде, ағаштан қиылған үйлерде қыстап шықса, жылдың басқа мезгілдерінде көшіп-қонуға ыңғайлы, бір орыннан екінші орынға көшіру кезінде киізбен қымталып, қаңқасы жеңіл ағаштан жасалып, тез құрстырылып, тез жиналатын ыңғайлы киіз үйді пайдаланды[1].

Киіз үй біздің заманымыздан бұрынғы VII ғасырдан бастап кеңінен пайдаланылып, киіз басу белгілі бір еңбек кәсібіне айналған. Киіз үй көшпелілердің көктем, жаз және күз мезгілдерінде қоныстан қонысқа көшіп жүру жағдайына қолайлы құрама баспана еді. Сонымен қатар климат жағдайы суық аймақтарда тастан қаланған, балшықтан сыланған, ағаштан қиылған баспана түрлері де кездесі. Бұл баспаналар көшпелі өмір салтын ұстанған түркі халықтарының ортақ баспанасы деп айтуға болады.

Кілт сөздер: тұрғын-үй, тұрғын-жай, баспана, күрке, тастан қаланған үй, ағаштан қиылған үй, киіз үй

Сілтеме үшін: Төлебаев Т.Ә., Абикенова Г.Е. Түркі халықтарының баспаналары орыс зерттеушілерінің еңбектерінде (XIX ғасырдың соңы) // Қазақ тарих электронды ғылыми журналы. 2024. Т. 181. No 1. 28-40 бб. (Қаз.). DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-1-1-28-40>

T.A. Tulebaev¹, G.E. Abikenova²

¹Doctor of historical sciences, professor, KazNU named after al-Farabi,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: tur-07@mail.ru

²Candidate of Historical Sciences, Assassinated Professor, KazNU named after al-Farabi.
Kazakhstan, Almaty, e-mail: agulzhazira@mail.ru

Shelter of the Turkic peoples in the works of Russian researchers (late 19th century)

Abstract. From the very beginning of human life, housing for personal or family use has played an important role in human life. The dwellings or shelters that became an integral part of the material culture ranged from caves in early communal society to simple above-ground huts and gradually passed through different stages of formation and development in each region. The course of adapting to the natural environment, humanity built houses taking into account the terrain. One of the little-studied issues is the history of the settlement of Turkic peoples. Among them is a yurt of the Kazakh people, built on the basis of a nomadic lifestyle. According to the comfort of the environment, the fields and settlements of Kazakh nomadic livestock breeding were divided into four seasons: wintering, spring, grazing and protection. As a rule, breeding and guarding were carried out in the same place, and for the winter the shepherds settled in houses made of cast logs or covered with thatch or stones. And in forest areas, if they winter in wooden houses, at other times of the year they used a comfortable yurt house, covered with felt, made of

light wood, quickly assembled and quickly assembled when moving from one place to another [1]. Yurts became widespread from the 3rd century BC, and felting became a specific labor profession. The yurt was a composite dwelling suitable for nomads who moved from settlement to settlement in the spring, summer and autumn. At the same time, in regions with cold climates, there are also types of shelters made of stone, coated with clay, and carved from wood. We can say that these shelters are ordinary shelters of Turkic peoples leading a nomadic lifestyle.

Key words: dwelling, dwelling, shelter, hut, stone house, log house, yurt

For citation: Tulebaev T.A., Abikenova G.E. Shelter of the Turkic peoples in the works of Russian researchers (late 19th century) // Electronic scientific journal "Kazakh history". 2024. Vol. 181. No. 1. Pp. 28-40 (In Kaz.). DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-1-1-28-40>

Кіріспе

Жер шарын бүгінгі таңда 3500-ге тарта түрлі ұлттар мен ұлыстар тобы құрап, олар әр түрлі дәуірлерде қалыптасып, өзіндік өмір салты мен салт-санасын, тілі мен ділін, өзіне тән табиғи ортасын қалыптастырып отыр. Десек те, олардың барлығы да бағзы замандарда қоршаған ортасы мен табиғи-климаттық жағдайына сай әр түрлі баспаналар мен тұрғын-жайларды мекен етті. Соның қатарындағы түркі халықтарының бейімделу ортасына сай алғашқы баспаналары қалыптасты. Олардың қатарында түркі халықтарының да баспаналары да болды және ол түрлі саяхатшылар мен ғалымдардың назарын аудартты.

Мәселен, түркі халықтарының баспаналары XIX ғасырда орыс зерттеушілерінің назарын аудартты. Соған орай орыс зерттеушілері түркілердің өмір-салты мен этнографиясын, оның ішінде баспанасын да зерттеу нысанына айналдырғанын байқауға болады. Атап айтсақ, XIX ғасырдың соңында жарық көрген маңызды еңбектің бірі П. Маковецкийдің 1893 жылы Орыс географиялық қоғамының Батыс-Сібірлік бөлімшесіндегі мәжілісте жасаған хабарламасы болып табылады [2]. Хабарламасында зерттеуші: «Біз, еуропалықтар, өз мәдениетінің артықшылығын мақтан тұтамыз, қырғыздарды жартылай жабайы, біздің назарымызға лайық емес деп санаймыз.

Мұндай көзқарас әділетсіз. Біз басқаратын халықтың өмірін зерттеудің практикалық маңызы туралы айтпағанда, көшпенділердің өмірімен жақын танысу», – деп сөз бастайды. Оның бұл айтып отырғандары тарихи шындық еді. Басқасын айтпаған күннің өзінде біз бүгінгі таңда да, әлі күнге дейін азиялықтарға, соның ішінде қазақтарға да, еуропалықтардың, кейбір орыс саясаткерлері мен ғалымдарының тарапынан жоғарыдан, менсінбей қараудың орын алып отырғанын байқаймыз. Сол себепті де бұл ғылыми мақалада түркі халықтарының баспанасы мен

тұрғын үйі турасындағы XIX ғасырдың екінші жартысында жасалған пікірлер мен ұстанымдар тобын қарастырып, негіздеу жұмыстың өзекті мәселесі болып отыр.

Зерттеу әдістері. Мәселені толымды етіп ашу мақсатымен жалпылау мен жекелеу, топтау, салыстыру, айқындау, қорытындылау сияқты *әдістерді басшылыққа ала отырып*, бірізділікпен пайымдауды көздедік. XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ өлкесі туралы жазылған орыс зерттеушілері мен өлкетанушылары еңбектері негізінде түркі халықтарының баспанасы мен тұрғын үйлері туралы берілген мәліметтер топтастырылып, саралаудан өткізіліп, тарихнамалық тұрғыдан негізделді.

Талқылау

Біріншіден, авторлар тарапынан көтеріліп отырған түркі халықтарының баспанасы мен тұрғын үйлері туралы жазылған мәліметтер қазақ халқының материалдық мәдениетінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылды және ең бастысы осы бағытта жазылған орыс зерттеушілерінің еңбектерінде дала өркениетіне басымдылық бермейді, тек баспаналардың көшпелі қоғам үшін тиімділігін нақтылап өтеді. Екіншіден, Қазақстандағы тәуелсіздік жылдары жарық көрген Отан тарихына қатысты оқулықтар мен оқу құралдарында бұл тақырып жекелей, яғни арнайы түрде жеке мәселе деңгейінде қарастырылмады. Үшіншіден, аталған кезеңдегі орыс зерттеушілерінің, этнографтары мен өлкетанушылары берген мәліметтерді саралап бағамдай келе, т8рк3 халы0тарыны4 баспаналарының пайда болуы, олардың өзіндік ерекшеліктері, табиғат жағдайына сай бейімделіп қалыптасуы мәселелерін нысана ету, сөйтіп, оған жүйелік пен құрылымдық сипат беру жолымен шынайы тарихи үрдіс ретінде зерделуді басшылыққа алуда. Демек, мәселенің нақтылы тарихын беру және оны көпқырлы объект тұрғысынан талдау керектігі туралы тұжырым жасалды.

Нәтижелер

Қазақ киіз үйіне қатысты зерттеулер. Жұмысымыздың кіріспе бөлімінде аталып өтілгендей, қазақ халқының баспанасы – киіз үйге қатысты зерттеулер негізінен XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап жазыла бастады. Себебі бұл тұста қазақ елін толық өзіне бодан етіп алған Патшалық Ресей өлкені жан-жақты біліп, оның тарихи, мәдени, рухани құндылығымен танысып, өзіне қажетті мәлімет жинақтау мақсатында түрлі экспедициялар мен географиялық ұйымдар жұмысын жандандырғаны белгілі. Оның қатарында Орыс географиялық қоғамының Батыс-Сібірлік бөлімшесінің өкілі П. Маковецкий да болған. Ол қазақ тарихы мен тұрмыс-тіршілігі мәселелерін баяндауда өзінің көптеген замандас зерттеушілерінен алға қарай озып шықты. Бұл мәселелерде біршама шынайы пікірлер айтып, дұрыс қорытындылар жасай алды. Мәселен, ол зерттеушілердің еңбектерінде қазақтардың өзіне тән ерекшелігі деп есептелетін «қонақ асы» жөнінде біршама тың ойлар айтып, шынайылыққа жақын тұжырым жасайды.

Автор қазақ даласына сапары барысында бақылап-байқап отырғанын, сұрақтар мен сауалдар жүргізгенін, соның негізінде киіз үй туралы мәліметтер жинап барып хабарламасын жасап отырғанын атап көрсетеді. Даланың біртекті, сүреңдеу екенін, бірақ дәл сол сүреңсіз даланың қазақтардың үйренген әлемі екендігін, жиі-жиі өмірін қиын жағдайға душар етіп отыратынына қарамастан, сол даланы қымбат санайтынын, сүйетінін, ондағы өмір жағдайына үйреніп кеткенін жаздық баспанасынан көруге болатынын айта отырып, киіз үй туралы мәселеге көшеді.

Киіз үй – түркі халықтарының, жиналмалы баспанасы деп анықтама бере отырып, оның жеке бөліктері жиналып, басқа да заттар сияқты бір жерден екінші жерге тасылатынын айтады. Қыста кедейлер киіз үйде амал жоқ болғандықтан ғана тұрады, – дей келіп, далалы аймақтың қыстау үшін ағаш материалдарды табу қиындау оңтүстік бөлігінде қазақтардың жазда да, қыста да киіз үйлерде тұратынын, оның мысалын Балқаш көлі мен Шу өзенінің бойынан кездестіруге болатынын жазған.

Бұдан кейін зерттеуші киіз үйдің бөліктерін атап көрсете отырып, олардың қалай, неден жасалатынын, жасауға қажетті еңбек құралдары мен олардың ерекшеліктерін толық баяндайды. Киіз үйдің ағаш бөліктерінің өзен бойларындағы талдардан жасалатынын, оларды жасайтын адамдарды үйші деп айтатынын, оның басты ең-

бегінің керегелерді жасауға кететінін, сол керегенің ерекшеліктерін толық жазады. Шаппашот, үскі, тез сияқты еңбек құралдарының қызметіне, үйшінің оларды пайдалану түрлеріне назар аудартады. Жалпы үйшілердің еңбек құралдары, кереге – қанат, көк туралы мәселелерді орыстық тарихнамада алғаш рет толық сипаттаған осы П. Маковецкий болып есептеледі. Ол сондай-ақ киіз үйдің әрбір бөлігінің дұрыс анықтамасын бере алған орыс зерттеушілерінің бірі. Мәселен уықты киіз үйдің қабырғасына теңей отырып, оның қалай жасалатынын, көлемін, атқаратын қызметінің мәнін де дұрыс сипаттайды. Ал шаңырақтың қайың ағаштан, өзара байластырылған және шегемен бекітілген екі доғадан жасалатынын, ондағы күлдіреуіштердің санының алты болатынын, айналасындағы тесіктерге уықтардың кигізілетінін, олардың көздерінің кішірек киіз үйде жүз, ал үлкендерінде 150 – 200 болатынын да жазған. П. Маковецкий еңбегінің киіз үй туралы жазған басқа орыс зерттеушілерінен тағы бір ерекшелігі оның бөліктері мен құрылыс заттарының қазақша атауларын дұрыс жазуында екендігінде. Мысалы, ол босаға, таяныш, есік, иткерме, маңдайша атауларын дәл атап қана қоймай, олардың қолданылатын орнын, атқаратын қызметін де дұрыс көрсетеді. Киіз үйдің қажетті бөліктерінің арасында бақанның өзіндік орын бар екенін, оның бас жағында ойық немесе айырша болатынын, ол арқылы шаңырақты қатты дауыл тұрғанда құлап кетпес үшін тіреп қоятынын, дәл осы мақсатта ұзын арқаннан жасалған жел-бауды үйдің ортасындағы қазыққа байлап қоятынын, бақаннан басқа ағаш бөліктерінің сары түске боялатынын баяндаған.

Еңбекте киіз үйдің маңызды бөлігінің бірі болып табылатын шиден жасалған заттарға да тоқталады. Шидің қандай өсімдік екенін, оны жинау уақытын, шиден тоқылған жабу жасаудың ерекшеліктерін толық алғаш сипаттаған орыс зерттеушілерінің бірі де осы П. Маковецкий еді. Ол шиді үш қатар түрлі – түсті жіппен, тіпті жібекпен байластырған кезде кілем тәрізді әдемі болып шығатынын жаза келе: «Киіз үйді орнату кезінде оның қажетті керек-жарағын жасай отырып, керегенің киіз үйін қоршап, киіз үйдің ішкі жағдайында рөл атқарады. Ол киіз үйдің кіреберісінен оңға қарай орналасқан экранды ауыстырады және оның артында қырғыздардың керек-жарақтары мен үй ыдыстарын жасырады; жазда әйелдер арнайы орналастырылған, шиден (далада, көбіне су жағаларында өсетін өсімдік) тоқылған орында сүттен «еремчик», «курт» (ірімшік, құрт)кептірсе, сонымен бірге оны сыр-

ғанау құралы ретінде пайдаланды», – дейді [3]. Бұл үзіндіден біз автордың шидің не үшін пайдаланылғанын, қолданылатын орнын дұрыс түсінгенін және түсіндіргенін байқаймыз. Киіз үйді тұрғызу кезінде қойдық жүнінен жасалған жуандығы мен ұзындығы әртүрлі арқандардың жасалатынын, мықтырақ болу үшін оларға жылқының қылы қосылатынын жаза отырып, басқұрға толығырақ тоқталады. Оны жүннен тоқылған белбеу деп атайды және жасалу ерекшеліктерін, көлемін, маңызы мен қызметін дұрыс баяндайды. Оған ұқсас алашалардың болатынын айтады және бұлардың әртүрлі, әрі әдемі болатынын да көрсетеді.

Даланы қойлар патшалығы дей отырып, қазақтардың жүнді және одан жасалатын киізді көп дайындайтынын атап өте отырып, оны жасау технологиясына толықтай сипаттама береді. Киіз басу ісінің әзіл-қалжыңмен көңілді өтетінін ескерте отырып, оның барысындағы қазақ халқының салт-дәстүрлеріне де назар аудартады. Мәселен, шиге оралған басылып жатқан киізге ыстық су құйып отыру барысында киіз бастырып отырған әйелдің аздап айран құйып отыратынын, сол кезде «алты күн аш болсаң да, ата қаденді ұмытпа» деген сөздің айтылатынын жазады және мұны көрінбейтін құдыретке құрбандық беру жөніндегі ескі сенімнің қалдығы деп санайды. Автор киіз басу ісінің жеңіл жұмыс емес екендігін, көп уақытты алатынын, қол күшін талап ететінін жаза отырып, оның қазақ әйелдерінде мол екендігін де атап өтеді.

Зерттеушінің бұдан кейінгі көңіл аударған бір мәселесі үйдің киізден жасалған бөліктеріне қатысты болып шыққан. Онда туырлық, үзік және түндік кеңірек сипатталып, әсіресе олардың көлемі, түрі, атқаратын қызметі дұрыс жазылған. Дәлірек айтсақ, туырлықтың шаршы тәрізді киіз бөліктерінің құралып негізінен керегені сондай-ақ уықтың үштен бірін қамти жабылатынын, үзіктің трапеция тәрізді болатынын және уықтың үстіне тасталып, жоғары бөлігінің шаңыраққа жетіп, ал төменгі жағының туырлықты қамтитынын, әрі осы етегінде дөдеге деп аталатын – шаршыланған кесе тігілетінін, мұның әрі сәндік үшін, әрі бұл жерлерге бауды бекіту үшін жасалатынын автор кең түрде, дұрыс түсіндіреді. Үйдің барлық киізді бөліктерінің жіппен жиектелетінін, сонымен қатар туырлықтың бұрышына ұзын баудың жалғанатынын, үзіктің бауларының үш түрге бөлініп бас – бау, орта – бау және аяқ – бау деп аталатынын, түндікке төрт баудың жалғанатынын да жазады. Еңбекте киіз үйдің киізді бөлігіне есікті

жауып тұратын киізді де жатқызған. Оның жоғары жағының уыққа үзіктің астында қалатындай етіп тасталатынын, ал төменгі бөлігінің кіретін есікті жабатынын, мұндай киіздердің әдетте ақ түсті болатынын және сыртқа қараған жағының кестеленетінін, ал төменгі жағының шимен де сәнделетінін қысқа, әрі нақты сипаттаған. Көшпелілер үшін киіз үйді тұрғызы мен құрастырудың өте қиын есемтігін, тек біліктілік пен икемділікті талап ететінін және әдетте әйелдердің жұмысы болып табылатынын айта келе, үйді тігу ісін жүйелі түрде, бөліктерінің әр қайсысын тұрғызылу, жабылу реттері бойынша баяндаған. Автордың баяндауы бойынша алдымен кереге тұрғызылады, оның барысында есікке орын қалдырылып барып, есік жақтаушалары қойылады. Сол шеңбердің ортасына бір немесе екі ер адам бақанмен шаңырақты көтеріп тұрады да оған бірден уықтар шаншылып, аяқ жағы керегеге байланады. Осылайша негізгі бөлігі дайын болады да, енді кереге басқұрмен оралып, содан соң шимен көмкеріледі, содан кейін барып, киізді бөліктері мына ретпен жабылады: туырлық, есік, үзік және түндік. Бұлардың барысында бір әйел киіз үйдің ішінде жүріп үзік пен түндіктің жиырылған жерлері болса жазып, түзеп жүреді де басқалары сыртта оған көмектеседі. Яғни, біз бұл зерттеуден байқайтынымыз, қазақ киіз үйінің табиғи орта мен көшіп-қонуға өте қолайлы баспана екендігін және оны тіпті орыс ғалымдары да байқағандығын көреміз.

Қыстау үйлер мен тұрақтар туралы зерттеулер. Кеңестікке дейінгі қазақтардың тұрақжайлары мен баспаналары туралы жазылған және өзінен кейінгі көптеген зерттеушілер еңбектерінде жиі пайдаланылған туындылардың бірі В. Шнэнің Ақмола облысы көшпелілерінің қыстаулары мен басқа да тұрақты құрылыстары жөніндегі 1894 жылы Омбыда жарық көрген көлемді мақаласы болды [4]. Автор өз еңбегін Ақмола облысының табиғат жағдайларының және орыстардың орнатқан тәртібі негізінде қалыптасқан әлеуметтік жағдайдың ықпалымен ондағы қазақтардың көшіп – қонуға арналған киіз үйлермен шектеліп қалмай қысқы тұрақты әрі жылы баспаналар сала бастағанын сипаттаумен бастайды. Мұндай баспаналарды екі түрге бөледі: далалы, ормансыз жерлердегі және орманды аймақтардағы деп атайды. Бірінші түрінің мысалы ретінде Петропавл оязындағы Шағалалы өзені бойындағы төбедегі онға жуық баспанадан тұратын қыстауды айтады. Баспаналардың жоспарсыз, ретсіз шымнан салынғанын, онда бірді-екілі болса да ағаш үйдің де кездесетінін жаз-

ған. Қыстаудың ерекше белгісі адамдар тұратын баспана мен мал қораның тығыз байланысып жатуында деп есептейді. Оның жақындығының тығыздау екендігін көрсету мақсатында қазақтардың үйіне кіру үшін бүкіл ауланы, малға арналған қашаны аралап өту керек дейді. Қыстаулардағы малға арналған шарбақ бір-бірінен тек ішкі жоспарымен ғана ерекшеленетінін, қалғандары бойынша ұқсас екендігін айта келе, баспананы шымнан салу тәсілі, ерекшеліктері жөнінде баяндауға көшеді.

Баспананың жақын маңдағы ойпаттан алынған шымнан көтеріліп, үстіне бір қатар бөрене тасталып, оның үстіне көлденеңінен сиректеу етіп жуандау тақтайша төселіп, оны қамыспен, шыммен жауып, үйдің төбесін жасайтындығы жан-жақты баяндалады. Жер үйдің есік жақтағы екінші бөлмесінде шаруашылықтық заттар қойылып, кейде малдың төлдері, жаңадан туған бұзаулы сиыр және тағы басқалар да болатындығын көрсетеді. В. Шнэ мұндай үйдегі пештерге де кең түрде тоқталған. Пештің алдыңғы бөлменің бір бұрышында болатындығын, оны қолдан жасалған ағаш қалыпқа балшықтан құйып барын қалайтынын, сол балшықпен пештің сыртын, қабырғаны да сылайтындарын, ондай кірпіштердің от жағу барысында күйдірілетінін, пештің өз құрылысына келсек, оны екі бөлік етіп жасап, мұрдаларын төбеге жақындағанда біріктіретінін, біреуінде қазан орнатылып, екіншісінде күнделікті ас дайындалатынын, жалпы алғанда орыстың пештеріне ұқсастау болатынын жазады. Үйлер мен аула салу ісі техникалық, тіпті ұсталық, қолөнершілік білімді қажет етпейді, ол кезкелген жұмыс көлігі бар қазақтың қолынан келетінін атап көрсеткен. В.Шнэ бұл сипатталған қыстау – тек тазалығы мен тәртібі, қоршауының көлемі бойынша ғана аздап айырмашылығы болмаса барлық ормансыз далалы аймақтағы қыстауларға ұқсас деп тұжырымдайды.

Қазақтардың орманды аймақтардағы қыстаулары жөніндегі мәселеге көше отырып, олардың жоғарыда баяндалған далалы жерлердегіден өзгешелігіне назар аудару қажет екендігін бірден атап өтеді де, оның ішіндегі маңыздысы – шағын болып келуі екендігін баса көрсетеді. Автор далалы жерлерде қысқы қарлы бораннан қорғану үшін 15-тен 50-ге дейінгі қыстау үйден құралса, тоғай қоршап тұратын орманды жерлерде 2 – 5 қыстау үйден тұрғанын, бұлардың ауласының кеңдеу болатынын, әлсіз және ауырушаң малдар үшін ғана төбесі жабылған шатырша жасалатынын, ауласын толық шатыршалайтын тек ауқаттылар ғана екенін жазады. Құрылыс материалы

ретінде далалы аймақта топырақ, шым, қамыс пайдаланылса, ормандарда – бөрене, шыбық, қамыс пайдаланылғандығын, орманды жердегі қыстаудың тағы бір ерекшелігінің шошала тұрғызып, қорғанды шарбақтар бойына қи-тезек пен қоқыс үйілетінін, ал басқа, яғни үйдің ішкі құрылысы, тұрмыстық заттары бойынша қазақтардың барлығының жағдайы ұқсас екендігін сипаттайды. В. Шнэнің бұл еңбегіндегі сипатталатын негізінен, оның өзі көрсеткеніндей, орташа тұрмысы бар қазақтардың орманды жерлердегі қыстауы. Ол қазақтардың жел соғатын жақтарына тоғайды қалқа етіп, ішкерілей ене отырып орналасатынын атап өте келе, үй салу тәсілі мен материалдары жөніндегі мәселеге тоқталады. Оның пайымдауынша мұндағы баспаналар қайыңның бөренелерінен тұрғызылып, төбесі тақтайшамен жабылып, оның үсті қамыспен, топырақпен және шыммен көмкеріледі. Үй бір немесе екі бөлмелі етіп жасалып, әр бөлмесіне бір немесе екі терезе орнатылады. Есік мұнда да аула жақтан шығарылады. Бөлмелер қабырғамен бөлініп, арасында пеш үшін орын қалдырылады. Еденіне төсеніш төселіп, оның үстіне нар жасалады. Қабырғаға киім, ертоқым, кілем, киіз ілінеді. Үй бөлмелер ортасындағы пеш арқылы жылытылады. Жалпы орманды жерлердегі мұндай үйлердің біршама тазалау болатынын, бірақ онда да ауаның тарлығын осылайша сипаттаған.

Автор мұнымен қатар, киіз үйге ұқсастау етіп, бірақ әртүрлі формада жасалатын шошалалардың кедейлердің, малшылардың баспанасы қызметін атқаратынын айта келе, оның қарапайым құрылысына тоқталады. Шошалалардың көбінесе екі қатар шарбақтың арасын қимен, топырақпен толтыру арқылы қабырғасын тұрғызып, жоғары жағын конус тәрізді етіп, шаңыраққа немесе оған ұқсас төрт тіреуге орнатылған төртбұрышқа дейін қамыс, шым төсеп, шаңырақты киізбен жауып, еденінің ортасына жылы болу және тамақ пісіру үшін үзбей от жағып отыратынын айтады. Мақаладағы келесі бір көңіл бөлінген мәселе ауыз су туралы. Қазақтардың көлдің суынан гөрі құдықтың суын артық көретіндіктерін, ол үшін қарапайым құдықтар қазып алатынын, бірақ одан көбінесе мал суғаратынын, ал өздерінің қарды ерітіп пайдаланатынын баяндайды. Бұдан соң жерлеу орындарының мешіттердің құрылысы жөніндегі мәселелер де кеңірек түрде сөз етіледі. Мешіттердің архитектурасы татар ауылдарындағыларға ұқсас екендігін атап өтеді [4, 28 б].

Жалпы зерттеуші В. Шнэнің еңбегінде қазақтардың баспанасы, оның ерекшеліктері, жасалу

барысы, далалы және орманды аймақтардағы қыстаулардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары жөніндегі мәселелер біршама шынайы жазылған деп ойлаймыз. Дегенмен, онда қазақтарды кедей, еңбекке құлықсыз, жалқау деп көрсетуге ұмтылушылықтың да орын алып отыратынын байқаймыз. Бұл соңғы идеяны ол орыстық отарлауды ақтау мақсатында, қазақтарды кемсіте отырып, орыстарды көтермелеп көрсету тұрғысында жазған деп есептеуіміз қажет.

Көшпелі және жартылай көшпелі түрік және монғол халықтарының тұрғын үйлер туралы зерттеулер. Баспана мәселесіне қатысты орыс зерттеуші-этнографы Н. Харузиннің 1896 жылы «Этнографическое обозрение» атты жинағын да қарастырып өтуге болады. Этнограф-ғалым негізінен көшпелі және жартылай көшпелі түрік және монғол халықтарының тұрғын үйлерінің даму тарихына арналған алғашқы зерттеу еңбегі жарық көрді. Біз бұл еңбекке оның соңғы, үшінші, толықтырылған басылымы бойынша талдау жасауды дұрыс деп есептедік [5]. Оның көлемді еңбегі негізгі екі бөлімнен тұрады. Біріншісі көшпелі баспаналардың, ал екіншісі тұрақты баспаналардың түрлеріне арналған.

Әрбір тайпаның мәдени дамуының баспананың жетілдірілуі мен дамуына байланыстылығына көңіл аудартады. Бұл жұмыста тек көшпелі өмір салтын жалғастырып жатқан, немесе отырықшылыққа көше бастаған сатыда тұрған түрік және моңғол халықтарының баспанасының тарихына тоқталатынын атап көрсетеді. Орасан зор аумақты мекендейтін бұл халықтардың әртүрлі табиғи географиялық және ауа-райы белдеулерінде: таулы, далалы және орманды аймақтарда өмір сүргенін айта отырып, осындай жағдайдың олардың баспанасының дамуына да ықпал етті және қолда бар материалдар олардың басты даму сатыларын айқындауға мүмкіндік береді деп есептейді. Оның ойынша аталған халықтардың баспаналарының тарихын біртұтас қарастыруға төмендегі жағдайлар түрткі болған. Біріншіден, аталған екі тайпалық топтың халықтарының өмір салтының және олар тіршілік етіп отырған физикалық, яғни табиғи-географиялық жағдайдың, әртүрлі жерлерде тұра отырып мәдени дәрежесінің біршама ұқсастығы. Екіншіден, Түрік және моңғол халықтарының көп жерлерде қатар өмір сүруі, ғасырлар бойы бір-біріне ықпал етуі және ол ықпалды нақты жағдайда ажыратудың мүмкін еместігі. Н.Харузиннің көшпелілердің тұрмысы бізге әдетте тұрақты және қозғалыссыз болып көрінеді, оның себебі ең алдымен көшпелілердің мәдени дәрежесінде-

гі өзгерістер шынында да баяу жүруінде екендігін айта отырып жасаған мына тұжырымдарын дұрыс деп есептеуге болады. Ол дегенмен, қазіргі, яғни сол кездегі, Ресейдегі көптеген көшпелі халықтардың рухани және қоғамдық тұрмысына жақынырақ қарасақ олар мәдениет жолында алға жылжуыды жалғастыруда – дей келе: «Діни көзқарастарында өзгерістер жасалды: шаманизм көптеген жерлерде мұсылмандықпен немесе буддизммен алмастырылды; ежелгі рулар ыдырады және әртүрлі халықтардың құрамына енген, ерекше топтар құрылды; киімдері мен тағамдарында және үй жағдайларында өзгерістер болды. Шындығында, бұл өзгерістер материалдық мәдениет саласында аз байқалады: қазіргі кезде көшіп жүретін көптеген түрік және моңғол халықтарының киіз үйлерінің, жалпы белгісі біздің уақытқа дейінгі бірнеше ғасыр ішінде бұл халықтармен танысуға мүмкіндігі болған адамдардың сипаттамасы бойынша сол күйіндегідей болып қалған. Бірақ, баспананың бұл түріне жету үшін моңғолдарға немесе түріктерге ұзақ жол жүруге тура келді және отырықшы халықтардың дамыған баспанасымен салыстырғанда «алғашқы қауымдық» деп атауға болатын киіз үй, тайпалардың көпғасырлық дамуының жемісі болған екен» [6], – деген қорытынды жасайды. Өзінің бұл тұжырымын қарапайым, бірақ өте дәл әрі түсінікті логикалық ойлар негізінде айқындай түседі.

Көшпелі және жартылай көшпелі түрік және моңғол халықтарының баспаналарына шолу жасай қарағанда олардың түрлерінің өте әртүрлі екенін байқауға болатындығын, ал олардың қайсысының ертерек пайда болғандығын айқындау үшін бір түрдегі екі баспананы салыстыра отырып, қайсысының құрылысы қарапайымдау болса соны алғашқы деп есептеу қажет. Тек бұл тұжырымның оларды жасау тәсілін зерттеу арқылы тексерілуі, яғни дәлелденуі керек екендігін де ескертеді. Өте көп жағдайда ескі, ертеректе пайда болған баспаналарды халықтар мықтырақ, қолайлы баспанаға көшкеніне қарамастан толық тастап кетпейтіндігін, оларды уақытша, мәселен жаздық баспаналар, немесе шаруашылықтық құрылыстар ретінде пайдалануды жалғастыратынын айтады.

Баспананың жоғары түріне көшкен халықтардағы ежелгі баспана түрлерін көре отырып, төменіректегі сатыда тұрған халықтарда басым болып отырған ежелгі түрлерінің қазіргі жоғары түрлеріне көшкен елдердің де пайдаланғанын сенімді түрде сипаттайды. Мұнымен бірге, ол баспананың бір түрінен екіншісіне өту әдетте

біртіндеп жүреді: ертеректегі құрылыс түрі өзгерістерге түседі және жетілдіріледі, оған қосымша құрылыстар жасалады, сөйте отырып, қарапайымнан күрделі түріне қарай өтеді. Баспаналардың ең қарапайымынан ең күрделісіне дейінгі аралықта бірнеше аралық қатардың болғандығын байқағанын айта отырып, енді солардың көшпелі және жартылай көшпелі түрік және моңғол халықтары үшін бастапқысы, оның өз сөзімен айтқанда даму эмбрионы – күрке (шалаш) болды деп тұжырымдайды[7]. Ол бұл тұжырымдамасын былай деп айқындай түседі: аңшылық сияқты көшпелі тұрмыс тоқтайтын жерлерді жиі ауыстырып отыруды талап етеді, ал мұның өзі алғашқы қауымдық баспананың түрі алып жүруге жеңіл, немесе ең кемінде жаңа жерде жылдам тұрғыза салатындай болуы керек. Ал күркенің әр түрі көшпелі түрік және моңғол халықтарында кең таралып отыр.

Өзінің эволюционизмге негізделген бұл тұжырымын дәлелдеу үшін өте көп деректік мәліметтер жинаған және оларға сілтеулер жасай отырып, салыстырмалы талдау тәсілін де жақсы пайдаланған. Оның еңбегінде карагастар, алтай түріктері, сібір татарлары, солтүстік буряттар, башқұрттар, якуттар, моңғолдар, астрахан қалмақтары, қарақалпақтар, қоңырат татарлары, бессараб татарлары және басқа да халықтық топтардың баспаналары жөнінде жазады. Біз солардың ішінен негізінен қазақтардың баспаналары жөнінде жазған пікірлері мен көзқарастарына, тұжырымдарына ғана тоқталуды дұрыс деп ойлаймыз.

Түріктер мен моңғолдар мал бағушылықтар бұрын, біздер бүгін байқайтын карагастар, кейбір алтай түріктерінде кездестіретін, аңшылық дәуірін бастан кешірді. Бұл сатыда күркенің үстін аң терілерімен, ағаш қабықтарымен, қыста топырақпен, қармен жапты. Тек таза малшылық тұрмысқа көшу, үй малдары көшпелілердің барлық сұраныстарын қанағаттандыра бастаған кезде алғашқы күркені алдымен үй жануарларының терілерімен, содан кейін барып, жүннен жасалған бұйымдармен, атап айтқанда киізбен жабу басталды. Киіз біртіндеп жапқыштың барлық басқа түрлерін ығыстырды. Автор бұл тұжырымын тіпті кедей қазақтардың өздерінің баспаналарын киізбен жабатындығымен дәлелдейді. «Ақыр соңында, – дейді Н.Харузин, – конус тәрізді күрке жеңіл тасымалданатыннан тұрақты баспана түріне айналды. Бұл оны тұрғындардың әлі де көшпелі өмір салтын ұстанғанына қарамастан тұрақты баспана категориясына жақындата түсті. Кейбір облыстарда ағаштың көп бо-

луы күркенің керегелерін салыстырмалы түрде жуандау ағаштардан жасауға мүмкіндік берді. Бұл бірақ оларды тасып жүруді қиындатты. Нәтижесінде материалдардың көптігі мен арзан болуы арқасында күркенің керегесін бұрынғы орнында қалдырып, көшу кезінде тек жабатын жапқыштарын ғана алып жүрді. Күркенің керегесін қалдыру көбінесе ормандардағы аңшылардың арасында мал бағудың аз таралуына байланысты болғанын, отбасында жүк көлігі қажетті үй заттарын алып жүретін көлемде ғана болып отырғанын айта отырып, оны алтайлықтар мысалы бойынша дәлелдейді. Сөйте келе, конус тәрізді күркенің тарихын сабақтай отырып, біз баспананың отырықшы түріне дейінгі дамуына келеміз», – деген тұжырым жасайды[8].

Баспаналардың түрлерінің сабақтастығын зерттей отырып, Н.Харузин, ең алдымен олардың алғашқы қауымдық конус тәрізді күркеден тарайтын түрлерін қарастырады. Олардың ішінде күркеге жақындауы далалық көшпелілердің алып жүретін киіз үйін ерекшелейді. Оның көптеген жерлерде бірден-бір баспана болғандығын атап көрсетеді. Конус тәрізді баспанадан киіз үйдің екі ерекшелігін көрсетеді. Біріншіден, ол екі бөліктен тұрады: төменгі вертикалды қабырғадан және жеке жоғары жағынан; екіншіден, төменгі қабырға жиналатын тор ретінде жасалған. Күркенің бұл түрі – дейді ол, – алып жүруге өте қолайлы, күркенің дамуындағы жоғарғы түрі. Мұнымен қатар ол, торлы киіз үйдің бұл сипатты белгілерінің оны конус сияқты күркеден ерекшелейтіні соншалықты, оны осы күйінде пайда болды деп есептеу мүмкін емес. Торлы киіз үй сөз жоқ қазіргі түріне жеткенге дейін ұзақ жолдан өту қажеттігі ешқандай күдік тудырмайды. Бірақ, – деп мойындайды ол, – бұл біртіндеп дамудың барысын байқау оңай емес, тек қолда бар материалдар негізінде бұл дамудың жалпы белгілерін қарастырып, кейбір жорамалдар айтуға болады.

Осыдан кейін барып қана киіз үйдің пайда болу жолдары туралы өз ойларын баяндайды. Біздіңше оның бұл бағыттағы ойлары шындыққа жанасады. Сол себепті оған кеңірек тоқталуды жөн көреміз. Ол киіз үйдің отаны, яғни пайда болған жері далалы аймақ деп есептейді және оған былайша қысқа сипаттама береді: оның керегесі жұқа таяқшалардан тұрады, ағаштан жасалған бөліктері ең төменгі мөлшерге дейін азайтылғандықтан алып жүруге өте ыңғайлы. Орман тұрғындарына ағаштың қажеттілігі болмады, қайда тоқтаса да олар баспана тұрғызу үшін дайын материалды таба алды. Оның үстіне

орман тұрғындары үлкен табын ұстамады. Ал дала көшпелілері жыл бойы малды қоректендіру үшін өте көп қашықтыққа жүруге мәжбүр болды. Тек ормансыз далалар мен ағаштың қажеттілігі көшпелілердің оны бағалауға үйретті. Отын ретінде кезектерді пайдаланды. Орманды алқаптардағы бұрынғы жуан кереге ағаштарды енді жұқалауларымен ауыстыру керек болды. Бұған үлкен ағаштар сирек кездесетін далалардың өсімдік әлемі, қамыс пен құрақтардың өзендер мен көлдер бойында ғана кездесуі, сондай-ақ көшпелілердің баспана тұрғызуға қажетті материалдарды жаңа жерден табу мүмкіндігіне сенбеуі әсер етті. Осылардың салдарынан баспана жиналмалы етіп жасалына бастады. Н.Харузиннің бұл тұжырымдары өз кезі үшін де, бүгінгі таңда да маңызын жоя қойған жоқ деп есептеуге болады.

Ал Радловтың мәліметтері негізінде алтай түріктеріндегі киіз үй тәрізді баспаналардың да төменгі керегесінің тік тұрғызылатынын, ал жоғары жағының көлденең ағаштармен бастары біріктіріліп, конус сияқты шатыр құрайтынын, есіктің орнына жақтау ағаш жасап, киізбен жауып қоятынын және жалпы ерекшеліктерін баяндайды. Бұдан киіз үйдің төменгі бөлігінен төбесін бөлудің басталғанын, яғни торкөзді киіз үйдің алғашқы белгілерінің пайда болғанын көруге болады деп есептейді.

Бұдан соң ол торкөзді керегенің пайда болу жолдарын айқындауға көшеді. Орманды жерлердегі пайдаланылатын қазықтарды, далалы аумақта жұқа ағаш таяқтармен алмастыру, тордың негізі болған шарбақтар жасау, қажет болды дей келе, оның мысалын Палластың қоңыраттық татарлардың киіз үйінің құрылысы туралы жазған мәліметтері бойынша дәлелдей түседі. Тіпті, Г.Н. Потаниннің мәліметтерін келтіре отырып та, ормансыз аумақтарда торкөзді киіз үйлердің дамығанын оның ағашты бөлігін көшпелілердің алыстағылардан сатып алатындығымен де анықтай түсуге тырысады.

Көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтын кешетін моңғол және түркі халықтарында торкөзді киіз үйлердің кең таралғандығын тағы да ерекшелік отырып, олардың құрылысының негізінен ұқсас екендігін айтады. Тек сыртқы түрі бойынша және кең таралу дәрежесіне сай оларды екі түрге – қалмақтық және қазақтық деп бөлуге болады дейді. Бұдан соң олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын былайша сипаттайды. Қалмақтардың киіз үйінің қазақтардыкінен айырмашылығы жоғарғы бөлігінің конус тәрізді, ал екіншілерінікінің шор тәрізді

болуында дей келе, бұлардың ішінде қалмақтардыкі біршама ежелгі деп есептеу керек, өйткені ол торлға орнатылған абылайша тәрізді, ал қазақтардың иілген уықтан тұратын киіз үйін жасау үшін өнерлілік, шеберлік қажет еді деген тұжырым айтады. Ал енді бұл баспаналардың ұқсас жақтарын сипаттауда оларды қатар баяндауды дұрыс деп есептеген. Киіз үйдің негізін тор көзді кереге құрайды, оны қазақтар – кереге, ал қалмақтар – терме деп атайды. Керегені өзен бойында өсетін талдардан жасайды. Оларды жасайтын ерекше шебер – үйші деп аталады. Талды қабығынан аршып, қойдың қиына түтіндетіп ыстайды. Тор жасауға пайдаланылатын таяқшалар кішкене иіледі. Оларды ию үшін арнайы аспап – тез қолданылады. Тезді Н.Маковецкидің еңбегі негізінде Н.Харузин былайша сипаттайды: «жуан ағашты алып, бір басын жерге бекітеді де, екінші басын 45 градустық бұрыш жасап есек ағашқа орнатады. Тездің жоғары жағын кішкене кеседі де оған шебер, яғни үйші, талды қояды да оның екінші басынан ұстап өз салмағымен басып иеді, сөйтіп тал имектеу болып шығады. Таяқтар жұмыр күйінде қалады, бірақ қалмақтар көбінесе оларды төрт немесе көп қырлы етіп сүргілейді. Әдетте таяқтар қоңыр немесе сары, кейде қалмақтар көк немесе жасыл түске бояйды. Осы таяқтардан торкөзді кереге жасалады. Қазақтар әдетте таяқтардың қиылысатын жерлерін тесіп, ұштары түйілген қайыс өткізіп қояды. Қалмақтар жай әшейін қайыспен байлайды, бірақ оны қазақтардағыдай еркіндеу жинап, қайта керіп отыруға болатындай етіп, қатты тартпай бастау байлайды. Вамберидің айтуы бойынша, – дейді ол, – кереге сөзі кермек – керу (растягивать) дегеннен шыққан»[9]. Бұл пікірге біз де қосыламыз.

Н. Харузин сол кездердегі қазақ үйдің керегесінің құрылысы мен құрамы туралы мәселеге арнайы және біршама кеңірек тоқталған адамдардың бірі. Ол киіз үйдің негізінің шеңберлене қойылған бірнеше торлы бөліктен тұратынын, әрбір жеке бөлігінің 12 – 17 жұп таяқтан құралатынын және олардың қанат деп аталатынын, оларға уықтардың (моңғолша – унин делінетінін) жазған. Қазақтар мен қалмақтардың үйлерінің ерекшеліктерінің де осы уықтарға байланыстылығын, олардың ұзындықтарын айта келе, екі халықтағы жасалу айырмашылықтарын сипаттаған. Қалмақтарда шеңберге орналастырылатын жоғарғы ұшы сына тәрізді етіп ұшталған, ал төменгі басы жұмыр етіп жасалып, тесілген. Ол тесікке киізден ілмектеліп байланған бау тағылған. Бұл баудың көмегімен уық торлы керегеге

байланатын болған. Ал қазақтардағы уықтың жоғары жағы түзу, ал төменгі басы иілген, керегеге тіреліп, байланады.

Мұнымен қатар Н.Харузин қазақтардың ішіндегі қос деп аталатын шаңырақ пайдаланылмайтын, уықтардың керегеге ғана орнатылып, жоғарғы басының бір жерге жинастырылып байланатын кедейлеу киіз үйлердің де кездесетіндігін, бірақ оның жоғарыда сипатталған қостарға қарағанда дамыған түрі екендігін, көбінесе малшылардың баспанасы қызметін атқаратынын, ал ауылдарда сырттан келген қонақтар үшін, жиі қоныс аудару барысында жорықтық күрке ретінде пайдаланылатынын баяндайды.

Н.Харузин киіз үйдің есігінің жасалу ерекшелігі, құрамы, олардың алатын орны мен маңызы жөніндегі мәселелерге де көңіл аударған. Қазақтардың киіз үйінің есігі жақтау ағаштан тұратынын, оның екі жағындағы ағашы босаға немесе таяныш деп аталатынын, ал төменгі бөлігі табалдырық делінетіні, киізбен жабылатыны сипатталады. Бұл мәселелерді ол негізінен П.Маковецкийдің жазғандарына сүйене баяндайды. Бірақ Н.Харузин Табалдырық пен маңдайшаны бір етіп көрсетеді. Бұл оның қатесі деп есептелгені жөн. Өйткені шын мәнінде де, сондай-ақ П.Маковецкийдің еңбегінде де есіктің төменгі бөлігі, ал маңдайша жоғарғы бөлігі деп көрсетілген [9]. Н.Харузиннің оған жете мән бермегендігі байқалады. Бірақ ол киіз үйдің есігіне қатысты басқа мәселелерді негізінен дұрыс сипаттаған. П.Маковецкийге сілтеу жасай отырып, бұрын есіктің орнында ит кіріп кетпеу үшін – иткерме деп аталған жай ғана торкөзді шарбақша қойылған, ал қазіргі кезде, екі жақтаулы есіктер жиі кездеседі – дейді. Есіктің жақтау ағашында, яғни босағада, кереге байланатын тесіктер жасалады. Екі жақтан біріктіріліп жабылатын есік қалмақтардың, сондай-ақ моңғолдардың да кездесетінін, қалмақтардың мұндай есігінің қазақтардыкінен айырмашылығы қалмақтарда есіктің екі жағы да жақтау ағашына берік етіп бекітіледі, сол себепті де көшкен кезде есік жақтау ағашымен бірге тасылады. Қалмақтардың есігінің сыртынан киізбен жабатынын жаза отырып, оның екі жақтаулы ағаш есік пайда болғанға дейінгі кезеңнің сарқыншағы деп суреттейді. Есік әдетте оңтүстікке, немесе желге қарсы жаққа қаратылып орнатылады.

Қазақтардың киіз үйін жабуы жөніндегі барынша толығырақ мәліметтерді П.Маковецкийден кездестіруге болады дей келе, оның еңбегі бойынша деректер келтіреді. Автор үзіктің жасалу ерекшеліктеріне тоқталады да, оның туыр-

лықты қамти отырып, уыққа жабылатынын, аяқ жағының есіктің киізінің жоғарғы жағын ұстап тұратынын, аяқ жағына дөдеге деп аталатын, әрі сәндік үшін, әрі жіптерді бекіту үшін шаршылған кесте тігілетінін кең түрде сипаттайды. Ең соңында түндікпен – төртбұрышты киізбен шаңырақтың жабылатынын айтады. Киіз үйді жабуға арналған барлық киіздердің қылдан жасалған баумен көмкерілетінін, жиектелетінін, туырлықтың аяқ жақтарына ұзын баудың байланатынын, үзіктің әр жағына үштен алты баудың жалғанатынын, ал түндікке төрт баудың байланатынын, бұлардың барлығымен киіз үйге жабылған киіздердің сырғып кетпеуі үшін байланып отыратындығын кең түрде баяндайды. Қазақтың байлары ерекше сән беретін ақ киізбен үйлерін жабады дей келе, бұл жағдайдың Бөкей ордасында ХҮІІІ ғасырда – ақ кездескендігін жазады.

Қазақтың байларының ер жеткен балалары, қонақтар және т.б. үшін жеке киіз үй тігетінін де айтады. «Қазақтардың мақтанышы, – дейді ол, – қазіргі кезде де көптеген, соның ішінде әртүрлі киіз үйді иелену болып табылады». Ол Миллерге сілтеу жасай отырып, ХҮІІІ ғасырдағы белгілі және ауқатты қазақтардың әйелдеріне, балаларына, тамақ жасау үшін және азық-түлік қоры үшін ерекше киіз үйлер тіккенін көрсетеді. Қазіргі кезде түрікмендердікін қоспағанда, қазақтардың киіз үйі ішкі құрылысы бойынша ең байларының бірі болып есептелетін болса, бұрынғы кездері, киіз үйдің сәні қару-жарак болған кезде, бұл тұрғынан алғанда олар бұданда бай көрінгендігін атап өтеді.

Бұдан соң автор, түрік және моңғол халықтарындағы дөңгелекті арба үстіндегі киіз үйлер тарихына қысқаша шолу жасайды. Ғұндардың, түріктердің, кейіннен моңғолдардың өте кең аумақты иеленгенін, сол себепті де көшпелі өмірдің мұндай баспаналарды қажет еткенін және олардың дамудың салыстырмалы түрдегі жоғары сатысын байқататындығын жазған [10].

Н. Харузиннің бұл еңбегіндегі келесі бір көңіл аударатын мәселе, киіз үйлі көшпелілердің қоныстануы туралы көзқарастары. Ол қазақтардың үлкен топ болып қоныстанатынын, тіпті сол өзі зерттеген кездің өзінде 50 – 80 киіз үйден тұратын ауылдарды кездестіргендігін, бірақта тұрақтанған қазақтарда, мысалы Бөкей ордасында, елді мекендердің шағын топтан құралған ауылдарға бөлініп кеткендігін көрсетеді.

Автор көшпелілер үйінің ауласы жөніндегі мәселеге арнайы көңіл аударған зерттеушілердің бірі. Қазақ үйдің көлемінің өте шағын екен-

дігін, оған көшпелінің барлық мүлкінің сыя бермейтіндігін, отбасының көбеюімен байланысты оның барлық мүшелерінің бір баспанаға сиысуына мүмкіндік жоқтығын, сондықтан да ХІІІ ғасырдағы мәліметтерден-ақ мүліктерді тасып жүру, әйелдер, балалар және т.б. үшін ерекше баспаналарды тұрғызғандығы жөнінде мағұлмат алатынын Рубрук жазбалары бойынша дәлелдейді. Ол өз еңбегінде жылжымалы аула (подвижной двор) атауын қолданады.

Зерттеуші еңбегінде малға арналған қора жасау жөнінде де өзіндік ойлар баяндалған. Көшпелі малшының қора жасауы үнемі көші-қонға бейімделген өз баспанасын жасауымен салыстырғанда артта қалған және мал үшін ұзақ уақыт қарапайым шарбақ қоршау қора қызметін атқарды деп есептейді. Оның ойынша көшпелінің қыстың өзінде, малына азық іздеп өз қонысын жиі ауыстырып отыруын қажет ететін өмір салты кезінде малды қысқы суықтан қорғайтын мықты қора жасау туралы сөз де болуы мүмкін емес. Ауланың дамуын көшпелінің жартылай отырықшылыққа көшуімен байланыстыра түсіндіреді. Бұл кезде қысқы баспана ретінде киіз үйді сақтай отырып, мал үшін кейде төбесі жабылған қоршаулар жасайды, дей келе Балқаш көлі мен Іле өзені бойындағы қазақтардың тұрмысы бойынша нақты дәлелдер келтіреді. Оның А.М.Никольскийдің жазғандарына сүйене отырып сипаттауынша мұндағы тұрғындар қысқа қарай белгілі бір орындарға қоныстанады, ал қар түскен кезде қамысы көп жерді қыстауға барады. Қамыс қоршаумен қар басып қалмауы үшін өздерінің киіз үйлерін қоршайды. Қамыстан сондай-ақ қойларына арнап қора жасайды. Ол қора шағын есік сияқты тесігі бар жабық күркеге ұқсайды. Түнге қарай кіруге арналған тесігін қамыс баумен жабады. Автор түрік және моңғол халықтарындағы мал қоралар жөніндегі зерттеулерін дәл осы мысалға негіздей отырып, бұл қарапайым қоршаулар дами келе Балқаш бойындағы қазақтардағыдай жабылған күрке түріне дейін жетті, – деген қорытынды жасайды [11].

Н.Харузиннің еңбегінде көшпелілер ауылының көлемі туралы мәселеге де назар аударады. Ол қазақтардың үлкен топ болып қоныстанатындығы, 50-80 киіз үйден тұратын ауылдардың кездесетіндігін атап көрсетеді. Бірақ Бөкей ордасындағыдай, көптен бері тұрақтанған, отырықшыланған қазақтардың ауылы бірнеше топқа бөлініп қоныстанады, – деп есептейді.

Жоғарыдағылардың барлығын айта келе жылжымалы баспананың тарихы туралы мәселе жөнінде төмендегіше қорытындылар жасайды.

Оның бірден атап көрсеткен тұжырымы мынау болды: «Как бы ни было резко отличие современной решетчатой юрты в ее развитом виде от первобытного конического шалаша, предшествующее изложение показало, что она появилась не сразу, что можно наметить промежуточные звенья, связующие ее с первобытным шалашом. Даже после появления складной решетки некоторые черты прежнего типа продолжают еще сохраняться: кошемные покрытия не сразу вытесняют обычай покрывать юрту берестой или камышем, и до настоящего времени у некоторых из описанных нами народностей сохраняется покрытие остова циновками, или употребление циновок в качестве нижнего покрытия остова, под кошмами» [12]. Сөйтіп автор, киіз үйдің ұзақ уақытқа созылған біртіндеп дамуды басынан өткізгені жөніндегі көзқарасын нақтылай түседі.

Автордың келесі бір тұжырымы киіз үйдің таралған аумағы туралы. Ол киіз үй көшпелілердің ішінде орманы аз аймақтарда өмір сүретіндерінің арасында басым болғанын көрсете келе, баспананың бұл түрінің далалы жерлерде дамығандығы жөнінде қорытынды жасайды. Киіз үйдің ерекшеліктері жөніндегі автордың мына тұжырымдарын нақты келтіре кеткенді жөн көрдік: «Решетчатая юрта является наиболее высшим типом, до которого развилось жилище кочевника, высшей формой развития шалаша. Несмотря на то, что она вся составная и легко раскладывается, она представляет, когда она составлена, настолько крепкое целое, что ее можно переносить не разбирая, с другой стороны установка разборной кибитки требует лишь очень незначительного времени» [13].

Харузиннің біз талдап отырған еңбегінің екінші тарауы түркі және моңғол халықтарындағы тұрақты баспаналар жөніндегі мәселеге арналған. Көшпелі халықтардың тұрақты қыстауларға қоныстанғаннан кейін де ұзақ уақыт қыста да, жазда да бұрынғы баспаналарын пайдаланып келгендігін, бірақ оның жылырақ, әрі мықтырақ түріне қажеттіліктің барысында біртіндеп жаңа түрін жасауға ұмтылыстың туғандығын айтады. Соның барысында жаңа баспана түріне көшудің екі жолмен жүргендігін, оның біріншісінің бұрынғы баспананы жылырақ ету, екіншісіне жаңа түрлерін ойлап табу жолдарының болғандығын атап өтеді. Оның ойынша қалай болғанда да бұл екі жолдың екеуінде де, ескі баспана үнемі жойылып отырмады, олар алғаш жазғы баспана ретінде, кейінірек шаруашылықтық қажеттілік үшін пайдаланылды. Баспананың ескі түрлерін сақтай отырып тұрақты түрін жасауды киіз

үйдің негізіндегі баспаналар салу арқылы сипаттауды дұрыс деп есептейді. Оның мысалын Ақмола облысы қазақтарының баспаналары арқылы дәлелдейді. Далалы аймақтардағы қазақтар, мұнда орман болмағандықтан құрылыс материалы ретінде топырақты пайдаланғандығын, айтады және оны Ақмола мен Атбасар ояздарының кедей қазақтарының сыртқы түрі киіз үйге ұқсас шошалаларының салыну жүйесі бойынша баяндайды. Мұндағы шошалалар шымнан дөңгеленте екі аршын етіп керегесін көтеріп барып, жоғары жағын конус тәрізділендіріп жауып, төбесінен түгін шығатындай теік қалдырыды. Ол тесікке шаңырақ қойып, үстін киізбен жабады. Шошаланың ортасынан шұңқырша қазып, ошақ жасайды. Оған шойын қазан орнатады. Кейде қазанды ұшаяққа да қояды. Есік қызметін қамыстан жасалған тоқыма немесе киіз атқарады. Ал орманды жерлерде дөңгелек кереге ортасы топырақпен немесе қимен толтырылған екі қатарлы шарбақ арқылы жасалады. Конус тәрізді жоғары жағы ағаштың үстіне қамыс, қабық, шым арқылы көмкеріліп, төбесіндегі түгін шығатын тесік киізбен жабылады. Н.Харузин бай қазақтарда шошала асхана қызметін атқарады деп көрсеткен. Кейіннен шошала ағаштан жасалады. Мұндайда дөңгелек түрін сақтау қиын болғандықтан әдетте сегіз қырлы етіп жасалады,-дейді, В.Шнэнің еңбегіне сілтеу жасай отырып.

Бұдан соң Бөкей ордасындағы шарбақты құрылыстарды – қамысты үйлерді сипаттаған. Олардың керегесінің бағанашалармен тұрғызылып, шарбақтардың арасына қамыс толтырылып, төртбұрышты етіп жасалатынын, төбесінің өте аласа, әрі жазық болып келетінін, жарықтың кішірек терезеден түсетінін жазған. Ол шарбақты құрылыстардың Ертіс бойындағы қазақтарда да кездесетінін, бірақ мұнда шаруашылықтық құрылыс ретінде пайдаланылатынын айта келе, олардың үй ұғымына толық сай келетіндігі, күраеден айырмасы тек жасалу материалдарында екендігі жөнінде тұжырым жасаған [14].

Ақмола облысы қазақтарында жерден қазып жасаған баспаналарды сипаттай келе, оларды қима және шарбақты баспаналарға өтудегі аралық саты деп бағалайды және бұл тұжырымын Ақмола облысының ғана емес, Ембі оязының, Бөкей ордасының да қазақтарының баспаналары бойынша дәлелдейді. Олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын талдай отырып, бірте-бірте жер бетіндегі үйге айналу процесін айқындауға ұмтылады. Жер үйлерді жерден көтеру арқылы салған баспаналары бірте-бірте жер үстіндегі үйлерге айналатынын,

сөйтіп ол қиып салған үйге өтудің болғандығын көрсетеді деп ойлайды. Оны дәлелдейтін көптеген мысалдар келтіреді. Ал Ақмола облысындағы орманды жерлерде тұратын қазақтардың бөренелерден салынатын баспаналарына біршама кеңірек тоқталады. Мұндай баспаналардың төбесінің жайпақ болып келетіндігін, тақтайшалардан жасалып, үстіне қамыс, топырақ төселетінін, ішкі жағы екі бөлмеге бөлінетінін, пеші болатынын жазған. Ал Н. Троицкий өзінің «Оралдың ар жағындағы далалар, Ішкі немесе Бөкей Ордасының очерктері» атты еңбегінде Ішкі немесе Бөкей Ордасына кең сипаттама бере отырып, оның I және II бөлімдерінде Ішкі немесе Бөкей Ордасының климаты мен географиялық жағдайы сонымен қатар, шаруашылығына тоқтала кетсе, III бөлімінде қазақтардың тұрғын үй – баспанасына ерекше мән беріп, суреттеп өткен.

Сол кездегі көшпелі қазақтардың өмір салтына ең қолайлы баспана – киіз үйдің құрылысы мен ішкі жабдықтарын толығымен баяндайды. Автор өз еңбегінде орыс саяхатшысы Небольсиннің батыс даласының сұлтандарының бірі Мұхаммед сұлтанның үйіне жасаған сипаттамасын мысалға келтіріп, сұлтандар киіз үйінің басқа қарапайым қазақтардың үйлерінен айырмашылығына тоқтала отырып, олардың өте ерекше көркемделіп, сәнделгендігін аса қызығушылықпен баяндайды.

Зерттеуші қазақтардың баспанамен байланысты тұрмыс – тіршілігі жөнінде бұдан ары былайша баяндайды: «Көктем келіп, қар еріп, көк шөп шыға бастаған кезде көшпелілер киіз үйлерін жығып, орнынан қозғалады. Ауыл – ауылымен көшпелілер жиналып, үйлерін түйелерге артып, керуенмен көшеді. Бір сағат жолдан кейін керуендер тоқталып, орнығады. Мұнда жаңа өмір, жаңа қызмет басталады. Ауыл еркектері суы, жері тұрғылықты өмірге, малға қолайлы деп шешкен жерге тоқталып, ірі қара, қойларға өз орнын тауып орналастырады. Осы сәтте ауыл әйелдері киіз үй тігуге кіріседі. Қайтадан күнделікті жұмыс шаруа қызумен жалғаса береді» [15].

Н.Троицкийдің еңбегіндегі тағы бір қызықты сипаттама Жәңгір ханның сарайы мен ол орналасқан ауыл туралы жазғандары еді. Алдымен көңіл аударатын бір мәселе тұрақ-сарай, немесе керуен-сарайдың үстірт болса да сипаттамасы. Оны автор: «Не деген шеберлік, бұл біздің қонақ үйлердің түріндегі далада әдетте бөлек тұрған ерекше үй», – деп көрсетеді. Өкінішке орай оның неден, қалай жасалғандығы баяндалмай-

ды. Біздің бір айта кетейік дегеніміз, қазақ даласында, әсіресе оңтүстік аудандардағы ежелгі Жібек жолы бойында, басқа да сауда жолдары торабында осындай керуен-сарайлардың болғандығы. Ондай керуен – сарайлардың құрылысы ғана емес, сауда-экономикалық, халықаралық және саяси қатынастардағы орны зерттелмей отыр. Олар арнайы зерттеуді қажет етеді деп есептейміз.

Қорытынды

Қорыта айтатын болсақ, кенестік кезеңге дейінгі әдебиеттерде негізінен қазақ баспанасы киіз үй ретінде сипатталады және оның қарапайым түрлерінің қалыптасу тарихы мен көрші халықтардың баспаналарымен ұқсастықтары мен айырмашылықтарын салыстырмалы түрде сипатталып жазылды. Десек те, әр халықтың өзіндік тұрмыс-салты, тарихи дәстүрі мен материалдық мәдениеті қалыптасты. Қазақ елінің де баспаналары негізінен қоршаған ортамен байланысты қалыптасып отырды. Мәселен ол

оңтүстік және оңтүстік-шығыс аудандарда ауа райының қолайлылығына орай жеңіл баспана, киіз үй түрінде болып келсе, ал негізгі көшпелі аудандары болып келген орталық пен солтүстік, солтүстік-шығыс аудандарда ауа райының ұзақ уақыт суық болып отыруына орай тастан, ағаштан, батпақтан жасалған тұрғын үйлерде мекендеу, тек жаз маусымында киіз үйлерді пайдалану орын алғандығын көреміз. Десек те, қазақтың осы баспана түрлері ХІХ ғасырдағы орыс зерттеушілерінің назарынан сырт қалмағанын байқаймыз. Бұл кезеңдегі басты зерттеушілер отарлау саясатына орай орыс зерттеушілерінің болуы заңды еді. Олардың көпшілігі киіз үйдің жасалу әдісіне, ішкі безендірілуіне таңқалыс білдіріп отырды. Дегенмен отаршыл үстем ұлт өкілдері ретінде үстірт қарау, қарапайым дүние ретінде жазу да орын алғандығын естен шығармау керекпіз. Сол себепті де бүгінгі түркі халықтарының баспанасының қалыптасуы мен дамуының көптеген мәселелерінің тарихи негізде зерттелуі қажет екендігін осы мақала тағы да бір рет айқындай түсті деп ойлаймыз.

Әдебиеттер

- Бикенов А. Қазақтың материалдық мәдениеті. Астана – 2010, 11-бет
 Маковецкий П. Юрта (Летнее жилище киргиз). // Этнографические заметки. 2-е изд. доп.- Астана, «Алтын кітап», 2007. – 264 б. 28-48 бб.
 Этнографические заметки. 2-е изд. доп.- Астана, «Алтын кітап», 2007. 34-б
 Шнэ В. Зимовки и другие постоянные сооружения кочевников Акмолинской области. // Этнографические заметки. 2-е изд. Доп. – Астана: «Алтын кітап», 2007. – 264 б.
 Харузин Н. История развития жилища тюркских и монгольских народов. 2-е изд. доп. Астана, «Алтын кітап», 2007, – 183 б.
 Харузин Н. История развития жилища тюркских и монгольских народов. 2-е изд. доп. Астана, «Алтын кітап», 2007, – 183 б.
 Харузин Н. История развития жилища... 9-б.
 Харузин Н. История развития жилища... 25-б.
 Харузин Н. История развития жилища... 36-б.
 Харузин Н. История развития жилища... 54-55-б.
 Харузин Н. История развития жилища... 56-б.
 Харузин Н. История развития жилища... 58-б.
 Харузин Н. История развития жилища... 87-б.
 Троицкий Н. Очерки зауральской степи и внутренней или Буковской орды // Этнографические заметки. 2-е издание, дополненное.- Астана, «Алтын кітап». 2007. – 149-239 бб.
 Троицкий Н. Очерки Зауральской степи... 178-179 бб.

References

- Bikenov A. Qazaqtıń materıaldıq mädenıeti. [Kazakh material culture] Astana – 2010, page 11
 Makovetskiy P. Yurta (Letneye zhilishche kirgiz). [Kyrgyz summer home] // Ethnographic notes. 2nd ed. add.- Astana, “Golden Book”, 2007. – 264 p. pp. 28-48
 Ethnographic notes. 2nd ed. add.- Astana, «Golden Book», 2007. p. 34

Shne V. Zimovki i drugiye postoyannyye soruzheniya kochevnikov Akmolinskoy oblasti. [Wintering and other permanent structures of nomads of the Akmola region] // Ethnographic notes. 2nd ed. Ball – Astana: «Golden Book», 2007. – 264 p.

Kharuzin N. Istoriya razvitiya zhilishcha tyurkskikh i mongolskikh narodov. [History of the development of housing of the Turkic and Mongolian peoples.] 2nd research the ball Astana, “Altyn Kitab”, 2007, – 183 p.

Kharuzin N. Istoriya razvitiya zhilishcha tyurkskikh i mongolskikh narodov. [History of the development of housing of the Turkic and Mongolian peoples]. 2nd research the ball Astana, “Altyn Kitab”, 2007, – 183 p.

Kharuzin N. Istoriya razvitiya zhilishcha... [History of housing development...] p. 9.

Kharuzin N. Istoriya razvitiya zhilishcha... [History of housing development...] p. 25.

Kharuzin N. Istoriya razvitiya zhilishcha... [History of housing development...] p. 36.

Kharuzin N. Istoriya razvitiya zhilishcha... [History of housing development...] pp. 54-55.

Kharuzin N. Istoriya razvitiya zhilishcha... [History of housing development...] p. 56.

Kharuzin N. Istoriya razvitiya zhilishcha... [History of housing development...] p. 58.

Kharuzin N. Istoriya razvitiya zhilishcha... [History of housing development...] p. 87.

Troitskiy N. Ocherki zaural'skoy stepi i vnutrenney ili Bukeyevskoy ordy [Essays on the Trans-Ural steppe and the internal or Bukeyevskaya horde] // Ethnographic notes. 2nd edition, supplemented. – Astana, “Altyn Kitab”. 2007. – 149-239 pp.

Troitskiy N. Ocherki Zaural'skoy stepi... [Essays on the Trans-Ural steppe and the internal or Bukeyevskaya horde] 178-179 pp.

МАЗМҰНЫ

Жаңа және қазіргі замандағы Қазақстан тарихы

Махат Д.А.

Қазақ тарихының ақтаңдақ беттері: оқу орындарын әлеуметтік-жат элементтерден тазарту науқаны 4

Тарихнама және деректану

Төлебаев Т. Ә.

Солтүстік және Шығыс Қазақстандағы ежелгі және ортағасырлық елді-мекендер туралы зерттеулер..... 20

Төлебаев Т.Ә., Абикенова Г.Е.

Түркі халықтарының баспаналары орыс зерттеушілерінің еңбектерінде (XIX ғасырдың соңы)..... 28

Ілиясбекұлы Әзірбек

Музей қорындағы қыш бұйымдар (керамика) құндылығы 41

Археология

Құрманғазов Ы.С., Шақшақов Қ.Ғ., Құттыбай М.М.

Ботай қонысындағы археологиялық зерттеулер 54

Этнология. Антропология

Ұрымұл, Понцуг Ұрхун

Қытайдың Ілі өзені алабындағы мәдени әралуандылығын этникалық алмасу және интеграция тұрғысынан зерттеу 62

Картаева Т.Е., Даубаев Е.

Асаяяқ: этноархеологиялық артефакт және қолданбалы өнер туындысы ретіндегі интерпретациясы 73

Рецензия

Хинаят Бабақұмар

Иштван Шанта және Давид Кара Шомфай. Азияның жүрегінен келген хаттар мен фотосуреттер.

Дьёрдь Алмашидің Орталық Азияға екінші зерттеу сапары (1906). (Лакителек: Антология баспасы, 2021. 165 б.)

зерттеуіне рецензия..... 84

CONTENTS

New and modern history of Kazakhstan

Makhat D. A.

The Undiscovered Pages of Kazakh History: A Campaign to Purge Educational Institutions of Socially Alien Elements..... 4

Historiography and source studies

Tulebaev T.A.

Study of ancient and medieval settlements of Northern and Eastern Kazakhstan..... 20

Tulebaev T.A., Abikenova G.E.

Shelter of the Turkic peoples in the works of Russian researchers (late 19th century)..... 28

Ilyasbekuly A.

The value of ceramic items in the museum collections 41

Archaeology

Kurmaniyazov Y.S., Shakchakov K.G., Kuttybai M.M.

Archaeological research in Botai settlement..... 54

Ethnology. Anthropology

Wurigemule, Pengsike Wuerhong

Research on the Cultural Diversity of Ili Valley in China from the perspective of Ethnic Interaction Communication and Interparticipation..... 62

Kartaeva T., Daubaev E.

Asatayak: ethnoarchaeological artifact and its interpretation as a work of applied art 73

Review

Hinayat Babakumar

Book review by Sántha István és Somfai Kara Dávid. Levelek és fényképek Ázsia szívéből. Almásy György második közép-ázsiai kutatóútja (1906) (Lakitelek: Antológiai Kiadó, 2021. 165 o.) 84